

# Ferenc pápa szellemi háttere: a „latin-amerikai laboratórium”

*Kisnémet Fülöp OSB*

Sokak számára ismert Ferenc pápa egyik első terjedelmes interjúja 2013 augusztusából, amelyet a *La civiltà cattolica* jezsuita folyóiratnak adott. Ebben így fogalmazott a pontifikátusát nem sokkal korábban megkezdett egyházfő: „Az az egyházkép, ami nekem tetszik, Isten hűséges, szent népének a képe. Ezt a meghatározást gyakran használom, továbbá azt is, amit a *Lumen gentium* 12. fejezetében találunk. Egy néphez tartozásnak erős teológiai értéke van: Isten az üdvösségtörténetben (ugyanis) megváltott egy népet. Nincs teljes identitás néphez tartozás nélkül. Senki sem üdvözülni egyedül, elszigetelt egyénként, hanem Isten vonz magához bennünket, figyelembe véve az emberi kapcsolatok összetett szövevényességét. Isten (tehát) belép ebbe a népi dinamikába.”<sup>1</sup>

Amikor Róma jelenlegi püspökének szellemi hátterét törekszünk megragadni, és ezáltal hozzájárulni ahhoz, hogy tanítóhivatali megnyilatkozásait egy szélesebb teológiai kontextusban értelmezzük, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül Jorge Mario Bergoglio argentin, latin-amerikai származását.<sup>2</sup> Tanulmányomban tehát néhány lényeges összefüggés bemutatásán keresztül e szellemi hatás kontúrjait szeretném összefoglalni, amelyek kétség kívül az *Evangelii gaudium* kezdetű apostoli buzdításban is tetten érhetőek, ahogyan erre jelen írás utolsó szakaszában hozok majd néhány példát. A pápától származó fentebbi idézet implicit módon elevenítette fel a *teología del pueblo*, azaz a nép teológiájának argentin „iskoláját”, amelynek Ferenc pápa a legtöbb értelmező szerint egyértelmű szellemi örököse;<sup>3</sup> e teológia körvonalait ismertetem tehát elsőként a dolgozatban. A népi teológia bemutatását követően pedig a Latin-Amerikai Püspöki Tanács, azaz a *CELAM* eddigi történetét fogjuk áttekinteni, amely egy átfogó, azaz kontinentális lelkipásztori terv kidolgozását tűzi ki céljául mind a mai napig, a II. Vatikáni Zsinat tanításának szellemében.

A választásom azért esett az imént említett témakörök bemutatására, mert véleményem szerint a teológiai párbeszéd és a lelkipásztori együttműködés két feleleveníteni kívánt területei adják a legfőbb eszközöket ahhoz, hogy bepillantást nyerjünk a zsinat utáni latin-amerikai laboratórium működésébe.<sup>4</sup> Ugyanakkor azt is szükséges hangsúlyozni, hogy nem pusztán e sajátos kontextuális teológia jelenti az egyetlen szellemi hátteret Ferenc pápa tanítóhivatalának megértéséhez<sup>5</sup> – ugyanakkor többek véleményével<sup>6</sup> egyetértve ezt tartom az egyik legjelentősebb értelmezési kulcsnak nemcsak az *Evangelii gaudium* értő olvasásához, hanem Ferenc pápa egy szinodálisabb egyházzól alkotott víziójának alkalmazásához is.

## 1. Az argentin népi teológia körvonalai

A nemrégiben elhunyt Juan Carlos Scannone argentin jezsuita, aki maga is az idézett teológiai irányzat képviselője volt, már 1982-ben áttekintést adott a latin-amerikai teológia különböző

<sup>1</sup> Ferenc pápa, Jó napot! Ferenc pápa vagyok 24. Az idézett interjúrészlet egyébként szinte szó szerint megjelenik az *Evangelii gaudium* kezdetű apostoli buzdítás 113. pontjában.

<sup>2</sup> Ennek jelentőségére már Walter Kasper bíboros is felhívta a figyelmet, aki az elsők között értelmezte az *Evangelii gaudium* által meghatározott pontifikátus vízióját, lásd: Kasper 25–33.

<sup>3</sup> Itt érdemes idéznünk a „teológiai iskola” egy második generációs tagjának rövid áttekintését, amely így első kézből tudósít az argentin népi teológiáról, lásd: Galli, Az „Isten népe” fogalom visszatérése.

<sup>4</sup> A „latin-amerikai laboratórium” kifejezést az Andrea Riccardi által szerkesztett kötet vonatkozó fejezetéből kölcsönzöm, lásd: La Bella.

<sup>5</sup> Gerard Whelan például a szegények előnyben részesítésének elvét, a megkülönböztetés Szent Ignác-i elgondolását, valamint a „láss – ítéld – cselekedj” induktív teológiai módszerét tartja a három legfontosabb karakterisztikus elemnek, amelyek Ferenc pápa teológiai gondolkodása mögött meghúzódnak, lásd: Whelan 13–20.

<sup>6</sup> Lásd erről többek között: Galli, La teología pastoral de Aparecida; Mangiarotti.

irányzatairól.<sup>7</sup> Eszerint az 1960-as évek közepétől kezdve legalább négy markáns teológiai iskola kezdett kibontakozni Dél-Amerikában, amelyek közül a legismertebb irányzat a felszabadítás teológiája volt. A Gustavo Gutiérrez perui teológus nevével fémjelezhető szellemi vonulat megítélését talán túl egyoldalúan befolyásolta a Hittani Kongregációnak az 1980-as években tett korrekciós, helyenként elítélő fellépése, így ennek régiónkbeli, előítéletektől mentesebb recepciója még várat magára. Ám Ferenc pápa esetében sokkal inkább arról a másik, jellemzően argentinok által művelt, és elsősorban lelkipásztori jellegű teológiáról érdemes szót ejtenünk, amelyet évtizedeken át sokféle névvel illettek, és csupán csak az évezredforduló óta jelölik a népi teológia szókapcsolattal.

Az irányzat lelkipásztori profilja szinte magától értetődő, hiszen 1966-ban az argentin püspöki kar hozott létre egy teológiai szakértőkből álló bizottságot (COEPAL), amelynek a legfőbb feladata a II. Vatikáni Zsinat tanításának recepciója volt a pasztorális munka számára. Az alig egy évtizedig működő bizottság szakértői között találjuk a nép teológiájának nagy hatású képviselőit, mint Lucio Gera, Rafael Tello, Justino O’Farrell, Fernando Boasso, Gerardo Farrell, valamint a már idézett Scannone.<sup>8</sup> Ezek a teológusok az 1960-as évek végétől kezdve számos lelkipásztori terv és teológiai dokumentum kidolgozói voltak, legtöbbjük pedig kötődött a jezsuiták San Miguel-i formációs központjához, ahol Jorge Mario Bergoglio előbb teológiai hallgató, később professzor is volt. Amellett, hogy a vizsgált időszak az argentin közelmúlt fájdalokkal teli korszaka – amelyre ezen írás keretei között most nincs módom kitérni –, egy teológiai vitáktól pezsgő periódus is egyben: hiszen a nép teológiájának képviselői nemcsak a felszabadítás teológiájától elkülönülve igyekeztek meghatározni saját magukat nyilvános vitaalkalmak egész sorozatán át, hanem egy túlonúl szociologizáló teológiai irányzattal szemben is elhatárolódtak, megőrizve ugyanakkor egyértelmű elköteleződésüket a latin-amerikai egyházi valóság társadalomtudományi szempontú elemzése mellett.<sup>9</sup>

A nép teológiája ugyanis részesítette a kultúra-, vallás- és történelemtudomány hermeneutikai módszerét a társadalom strukturális analízisével szemben, amely gyakran marxista ihletettségű – és olykor túlonúl absztrakt – kategóriákon alapult. Ugyanis a nyilvánvaló társadalmi fragmentáltság ellenére – amely nemcsak a társadalmi rétegek között, hanem a különböző egyházi kultúrák között is fennállt Lucio Gera, valamint Rafael Tello elemzéseiben – vizsgálataikban az argentin teológusok a nép egységéből indultak ki; a népre mint embereknek olyan összességére tekintettek, akik közös történelmen és közös kultúrán osztoznak, valamint a közös jó felé irányulnak törekvéseikben. A népi teológusok szerint azonban ez a közös kulturális ethosz a leginkább a szegény emberek mentalitásában és mindennapi életük struktúrájában érhető tetten. Ez a szegények által fenntartott népi kultúra hordozza azt a népi vallásosságot, népi jámborságot is, amely felé sokakkal ellentétben kiemelt figyelemmel fordultak a fent említett teológusok, különös is Juan Carlos Scannone. A nép, a szegények és a népi jámborság gyakorlatai ugyanakkor nem pusztán elemzéseik tárgyait alkották: a népre és a szegényekre mint cselekvő alanyokra, a népi vallásosságra pedig mint a hit legitim kifejezési módjára tekintettek, amely képes arra, hogy evangelizálja a népet.<sup>10</sup>

Az argentin iskola rövid bemutatása kapcsán még két dolgot szükséges kiemelni. Az egyik, hogy az eddig elmondottakkal együtt a nép teológusai nagyon is komolyan vették a szegények és különösen is a kirekesztettek társadalmi helyzetét, és hangsúlyozták a felszabadításuk iránti prófétai elkötelezettséget, amelynek filozófiai alapjait többek között Enrique Dussel világította meg.

<sup>7</sup> Scannone több nyelven is megjelent monográfiája alapos áttekintést nyújt a nép teológiájáról, lásd: Scannone 19–22.

<sup>8</sup> Itt érdemes megjegyezni, hogy az említett teológusok szinte mindegyike Európában szerezte meg teológia doktori fokozatát a zsinatot megelőző évtizedben.

<sup>9</sup> Minderről gazdag áttekintést nyújt: Remeseira.

<sup>10</sup> A bekezdésben közölt összefoglalást az alábbi tanulmányomból vettem át: Kisnémet, Ferenc pápa és a nép argentin teológiája 111–112.

Ugyanakkor a forradalmi megoldások helyett sokkal inkább az ártalmas társadalmi és gazdasági struktúrák megváltoztatását szorgalmazták – vö. a strukturális bűn, illetve a bűn strukturái tanító-hivatali kifejezés közelmúltbeli fejleményével<sup>11</sup> –, amely folyamatban a népre potens és cselekvő alanyként tekintettek. Végül csak felsorolásszerűen szeretnék jelezni néhány további témakört, amelyek foglalkoztatták ezt a sokkal inkább szóbeli, mintsem írásbeli teológiai iskola tagjait, akiknek gondolatai jórészt beszélgetések feljegyzéseiként maradtak fenn az utókor számára. A további vizsgált területek tehát: a konkrét társadalmi szituációban élő egyénért és népért végzett lelkipásztori munka alapjai, a Szent Tamás által megfogalmazott teológiai erények és a hitaktus mozzanatai a népi jámborság tükrében, a laikusok egyházi szerepvállalása, valamint az evangélium inkulturációja Latin-Amerikában.

## 2. A Latin-Amerikai Püspöki Tanács konferenciái

A Latin-Amerikai Püspöki Tanács első, alakuló konferenciájára 1955-ben Río de Janeiróban (Brazília) került sor, amelynek legfontosabb célkitűzése a lelkipásztori munka kontinentális összehangolása volt, különösen is a katolikus egyházat leginkább megrázó paphiány, valamint a protestáns propaganda és a marxista tanok gyors terjedésének egyházi, társadalmi környezetében. Ugyanakkor már ez az első közgyűlés is hangsúlyozta a laikusok egyházi és társadalmi felelősségvállalásának szükségességét, valamint a katolikus egyháznak a társadalmi problémák iránti fokozott aggodalmát. A tanács megalakulásának előzményei ugyanakkor mintha a 19. század közepéig nyúlnának vissza: 1858-ban a latin-amerikai papi kollégium megalapítása Rómában, ugyanott az 1899-es plenáris püspöki tanács ülése, valamint néhány évtizeddel később XII. Piusz pápa kiemelt érdeklődése az Újvilág, és kiváltképp Dél-Amerika felé mind ösztönzést jelentettek a térség püspökei számára a szorosabb együttműködés érdekében; és ezt támogatta a pápa halála előtt néhány héttel létrehozott Latin-Amerikai Pápai Tanács is.<sup>12</sup>

A világegyháznak ez a figyelme VI. Pál pápasága alatt még inkább fokozódott, aki számos szimbolikus és gyakorlati gesztust tett Latin-Amerika népei számára; gondoljunk csak az 1968-as bogotai (Kolumbia) látogatására az Eucharisztikus Világkongresszuson. A CELAM második konferenciájának megnyitását a szintén kolumbiai Medellinben éppen ezzel a pápai úttal kötötték össze, amelynek témájául a latin-amerikai egyház átalakulásának vizsgálatát tűzték ki a II. Vatikáni Zsinat tanításának tükrében. Egyes értelmezők szerint ez a konferencia volt a zsinati recepció kolleghiális és szinodális megvalósulásának szinte egyetlen példája a zsinat utáni első évtizedekben.<sup>13</sup> Medellinben mintegy életre kelt a *Gaudium et spes* konstitúció kívánalma, ráadásul a *Lumen gentium* által megfogalmazott egyháztani keretben; továbbá már hatással volt a konferencia munkájára VI. Pál pápának az átfogó emberi fejlődésről írt *Populorum progressio* kezdetű enciklikája, amely a tanácskozások hermeneutikai vázát adta. Ennek eredményeképp megfogalmazásra került egy sajátosan Latin-Amerikára jellemző szociokulturális tudat, amely révén az egyház az evangelizáció művéhez a népből és a kultúrából kívánt erőt meríteni. Éppen ezért alkalmazták Medellinben a „láss – ítélj – cselekedj” (*see – judge – act*) teológiai módszert, amelyet már XXIII. János pápa is követett a *Mater et magistra* kezdetű enciklikájában, és amely már a zsinati dokumentumokban is egyértelműen kiolvasható volt.<sup>14</sup>

Számos kutató véleménye szerint Medellinre még Guttiérez és a felszabadítás teológiáját vallók köre volt jelentősebb hatással, de már itt is érvényesült az argentin iskola befolyása, különösen is

<sup>11</sup> Lásd erről a legújabb magyar nyelvű összefoglalást: Patsch.

<sup>12</sup> A CELAM előzményeiről részletes áttekintést nyújt: Bermúdez.

<sup>13</sup> Lásd erről: Luciani 567.

<sup>14</sup> A „láss – ítélj – cselekedj” módszer kezdetei Joseph Cardijn belga bíboros munkásságához kötődnek. A háromlépéses metódus lépései: a társadalmi és az egyházi valóság vizsgálata (akár a társadalomtudomány módszereivel), a vizsgált valóság teológiai elemzése az evangélium szerinti megkülönböztetéssel, majd a lelkipásztori terv kidolgozása a teológiai elemzés tükrében.

a népi vallásosság témája kapcsán. Az 1968-as konferencia jelentősége ugyanakkor továbbgyűrűzött egészen a Vatikánig: nem kétséges a latin-amerikai püspökök hozzájárulása az 1971-es és az 1974-es püspöki szinódushoz, valamint az utóbbi tanácskozás anyagát magába foglaló 1975-ös *Evangelii nuntiandi* kezdetű apostoli buzdításhoz. A tanács soron következő ülése a mexikói Puebla-ban 1979-ben az itt vázolt lendületet vitte tovább, amely konferencia munkájára már jelentős hatással voltak az argentin népi teológia képviselői. Ekkor ugyanis nyomatékosan megújították a szegények előnyben részesítésének elvét, nemcsak válaszolva a latin-amerikai társadalmi valóság állapotára, hanem hangsúlyozva azt is, hogy a szegények az evangélium elsődleges címzettjei – a szegények opciójának ily módon megfogalmazott elvét egyébként nem sokkal később szintén beemelte az egyházi tanítóhivatal.<sup>15</sup> A CELAM negyedik konferenciáján 1992-ben Santo Domingóban (Dominikai Köztársaság) sokak szerint meggyengült Medellín és Puebla prófétai szele. Ugyanis II. János Pál pápa, akinek személyes tapasztalata volt a kommunista ideológia politikai megvalósulásáról, aggódva szemlélt minden olyan tendenciát, amely összefüggésbe hozható volt a marxista tanokkal. Az 1980-as és 1990-es években tehát Róma igyekezett visszaszorítani a felszabadítás teológiáját, és erőteljesebb kontrollt gyakorolt a Latin-Amerikai Pápai Tanács révén a CELAM működésére; így a Santo Domingo-i konferencia hozzájárulása a laikusok egyházi szerepvállalásának, valamint az új evangelizáció pápai programjának kívánatos előmozdításában volt tetten érhető.

Így érkezünk meg a CELAM legutóbbi 2007-es Aparecidában (Brazília) tartott konferenciájához, amelyen Bergoglio bíboros a záródokumentumot szerkesztő bizottság elnökeként vett részt. Aparecida jelentősége abban állt, hogy integrálta az itt röviden bemutatott folyamat szinte minden elemét úgy, hogy a lekipásztori víziót egy gyökeresen és gyors ütemben átalakuló társadalmi valóság számára fogalmazta meg. És ennek a vízióknak az elemeit pedig leginkább az *Evangelii gaudium* kezdetű apostoli buzdításból olvashatjuk ki.

### 3. Az *Evangelii gaudium* latin-amerikai forrásai

Ebben a rövid áttekintésben nincs módomban arra, hogy részleteiben bemutassam a 2013-as apostoli buzdítás latin-amerikai szellemi gyökereit, amely véleményem szerint az argentin népi teológia és a Latin-Amerikai Püspöki Tanács konferenciái révén ragadhatóak meg a leginkább. Erre Ferenc pápa maga tett utalást több ízben is, hiszen az *Evangelii gaudium*-ra úgy tekint, mint a már említett *Evangelii nuntiandi* kezdetű buzdítás és az Aparecidai dokumentum sajátos elegyére, amely aktualizálja a misszió előtt álló kihívásokat napjainkban.<sup>16</sup> Aparecida hatása egyértelműen kiolvasható a tíz évvel ezelőtt megjelent dokumentumban – már csak a tucatnyi direkt hivatkozás révén is –, amelyre itt most csak felsorolásszerűen hozok néhány példát.<sup>17</sup>

Eszerint az egyház tagjaiként mindnyájan misszionárius-tanítványok vagyunk (vö. AD 20–32), akiket a Jézus Krisztussal való találkozás öröme serkent a missziós kilépésre. Ez a mozgásban lévő missziós egyház állandóan a megújulás állapotában van, amelyet a lekipásztori megtérés (vö. AD 365–372) munkál ki az egyházban. Ennek a megtérésnek a lényege, hogy az egyház leginkább a missziós küldetéshez való folytonos visszatérés révén talál rá önmagára; a tanítványi lét indít el a világba, hogy a társadalomban kibontakozzék az evangelizáció műve, amelynek kitüntetett címzettjei a szegények és a kirekesztettek (vö. például AD 391–398) – és ezen a ponton tényleg csak utalást teszek az apostoli buzdításnak a nagyvárosi lekipásztorkodásra vonatkozó alfejezetére (vö. AD 509–519), amely kortárs kihívással már az Aparecidai dokumentum is foglalkozott. A keresztény közösség pedig a missziós öröm (vö. AD 14, 552) révén vonzza magához kortársait, amely örömmel a szépségét a Szentlélek segítségével fedezhetjük fel újra. Az evangélium örömének üze-

<sup>15</sup> Lásd: *Sollicitudo rei socialis* kezdetű enciklika 42. pontja, valamint *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma* 182. pont.

<sup>16</sup> Ferenc pápa ezt 2016 januárjában fejtette ki, amikor a római argentin kollégium diákjaival találkozott.

<sup>17</sup> Alább az Aparecidai dokumentum (AD) azon szakaszait jelzem, amelyek gondolatilag egyértelműen az *Evangelii gaudium* vonatkozó pontjai mögött állnak.

netét pedig a különböző népek adják tovább, mint az evangelizáció aktív és kollektív alanyai; a népi jámborság pedig éppen ennek az átadásnak lehet a hiteles módja a különböző népek és kultúrák körében (vö. AD 258–265).<sup>18</sup> Összefoglalva: az *Evangelii gaudiumban* Ferenc pápa egy több évtizedes kollektív, valamint saját tapasztalatokon nyugvó lelkipásztori útkeresést foglalt össze és tett közkinccsé az egész egyház számára; a missziós egyházzól megfogalmazott reflexióját tehát bátran, mint érett gyümölcsöt fogadhatjuk,<sup>19</sup> amely képes megédesíteni magyar egyházi valóságunkat.

## Zárszó

Az itt jelzett témák mindegyike külön előadást érdemelne, de talán ebben a rövid áttekintésben sikerült néhány olyan alapvető összefüggést feltárnom, amelyek révén jobban érthetővé és befogadhatóbbá válik Ferenc pápa első apostoli buzdítása. Hiszen egy-egy tanítóhivatali megnyilatkozás előzményeit kimutatva a hagyomány folyamába helyezkedünk bele, amelynek legalább töredékes megismerése fáradságos, ugyanakkor sokat ígérő feladat mindannyiunk számára. Különösen is akkor figyelemre méltó vállalkozás ez, amikor kontinenseket átszelő szellemi mozgásokról van szó! Róma jelenlegi püspökének szolgálata tehát arra is meghív minden hívőt, hogy az egyház egyetemességét (katolicitását) ebben a szellemi mozgásban kézzelfogható módon is megtapasztaljuk.

## Irodalomjegyzék

- Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa. (2004). *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Szent István Társulat.
- Bermúdez, C. (2022). Pío XII y los inicios del CELAM. Primeras publicaciones. *Scripta Theologica*, 54(2), 471–492.  
<https://doi.org/10.15581/006.54.2.471-492>
- Ferenc pápa. (2013). *Jó napot! Ferenc pápa vagyok*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.
- Ferenc pápa. (2014). *Evangelii gaudium*. Szent István Társulat.
- Galli, C. M. (2015). La teología pastoral de Aparecida, una de las raíces latinoamericanas de „Evangelii Gaudium”, *Gregorianum*, (96)1, 25–50.
- Galli, C. M. (2016). Az „Isten népe” fogalom visszatérése. Argentin egyháztan és az egyház megújítása. *Sapientiana*, 9(1), 61–77.
- II. János Pál pápa. (1988). *Sollicitudo rei socialis*. Szent István Társulat.
- Kasper, W. (2015). *Ferenc pápa – a gyengédség és a szeretet forradalma*. Teológiai gyökerek és lelkipásztori távlatok. Vigilia Kiadó.
- Kisnémet, F. (2023). A tíz éves Evangelii gaudium forrásai, különös tekintettel a 2012-es püspöki szinódusra, *Vigilia*, 88(10), 876–884.
- Kisnémet, F. (2023). Ferenc pápa és a nép argentin teológiája. Egy pontifikátus szellemi háttere. *Vigilia*, 88(2), 109–117.
- La Bella, G. (2019). Latin-Amerika és az argentin laboratórium. In A. Riccardi (Ed.), *Ferenc pápa és az ő ideje. A kereszténység Jorge Mario Bergoglio idején* (pp. 37–56). Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó.
- Luciani, R. (2018). Medellín Fifty Years Later: From Development to Liberation. *Theological Studies*, 79(3), 566–598.  
<https://doi.org/10.1177/0040563918784765>
- Mangiarotti, E. (2017). „The Ends of the Earth” Meets the Caput Mundi: The Aparecida Document as Frame and Source for Understanding Pope Francis’s Thought in Evangelii Gaudium. In D. Dormor, A. Harris (Eds.), *Pope Francis, Evangelii Gaudium, and the Renewal of the Church*. Paulist Press.
- Patsch, F. (2023). A „strukturális bűn” jelensége, fogalomtörténete és teológiai távlatai. *Communio*, 31(1–2), 79–98.
- Remeseira, C. I. (2022). Analytical and Native Concepts in Argentina’s Post-Conciliar Catholicism: The Case of „Liberationism”, „Popular Pastoral Theology”, and „Theology of the People”. *Religions*, 13(11), 1110.  
<https://doi.org/10.3390/rel1311110>
- Scannone, J. C. (2019). *La teologia del popolo. Radici teologiche di papa Francesco*. Queriniana.
- Spadaro, A. (2013). „Evangelii gaudium”. Radici, strutture e significato della prima Esortazione apostolica di papa Francesco. *La civiltà cattolica*, 164(2013) 3923, 417–433.

<sup>18</sup> A bekezdésben közölt összefoglalást az alábbi tanulmányomból vettem át: Kisnémet, A tíz éves Evangelii gaudium forrásai, 880–881.

<sup>19</sup> Vö. Spadaro 419.

V Conferencia General Del Episcopado Latinoamericano Y Del Caribe. (2007). *Documento Conclusivo*. Centro de Publicaciones del CELAM.

Whelan, G. (2019). *Una Chiesa che discerne. Papa Francesco, Lonergan e un metodo teologico per il futuro*. EDB.